

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2023.83896.1483>

Reporting the Oldest Manuscript of *Marzbannameh*

Received: August 12, 2023/ Accepted: September 12, 2023

Saeid Pourazimi¹
Majid Mansouri²

Abstract

Sa'd al-Din Varavini's version of Tabari's *Marzbannameh* by Espahbod Marzban bn Rostam is one of the major texts in Persian prose heritage. Three revisions of the work have been published over the last century, but there is not a very authentic corrected version. Being accessible the old precious manuscript dated back to Thursday, 10 Ramaza, 698 (AH), no. 216 in Istanbul Archeology Museum, it becomes clear that three other corrected manuscripts bear many mistakes, omitted parts, added materials, vague contents, mis-readings, and changes. This issue makes it necessary to correct the manuscript again. This manuscript is so far the oldest known version of *Marzbannameh* in the world. So, this the first time that this valuable version is introduced in detail. This study introduces the most ancient manuscript of *Marzbannameh* and tried to examine and discuss its unique features under headings *the scribe and the scribing date, the writing style of letters, the illustrations of the manuscript*. Examining his manuscript shows the vast changes, omissions, additions, vague points, and mis-understandings of other three manuscripts of *Marzbannameh*. Some examples are provided at the end of the paper.

Keywords: *Marzbannameh*, Marzban bn Rostam, Sa'd al-Din Voravini, Text Correction, Manuscript.

-
1. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. (Corresponding author) E-mail: s.pourazimi@basu.ac.ir
  2. Associate Professor in Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran. E-mail: m-mansoori@araku.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Sa'd al-Din Varavini's version of Tabari's *Marzbannameh* by Espahbod Marzban bn Rostam is one of the major texts in Persian prose heritage. Three revisions of the work have been published over the last century, but we do not have a very authentic corrected version. Being accessible the old precious manuscript dated back to Thursday, 10 Ramaza, 698 (AH), no. 216 in Istanbul Archeology Museum, it becomes clear that three other corrected manuscripts bear many mistakes, omitted parts, added materials, vague contents, mis-readings, and changes. This issue makes it necessary to correct the manuscript again. This manuscript is so far the oldest known version of *Marzbannameh* in the world. Only Mrs. Mariana Simson introduces and describes three pictures of this version in her paper entitled "the role Baghdad in developing Iranian painting" (in the collection edited by Shahriar Adl). So, this is the first time that this valuable version is introduced in detail.

2. Method

This study introduces the most ancient manuscript of *Marzbannameh*. It tried to examine and discuss its unique features. First, the study deals with issues on its scribe, the handwriting and the date of the writing this manuscript. Then, it discusses the characteristics of the handwriting, page layout, punctuation, signs, and illustrations of the manuscript. Finally, it reports some original recordings of the manuscript. The examination of the manuscript showed that the great language-oriented manuscript that is opulent with complicated Persian and Arabic words and phrases became a ground for later writers to make changes the text by moving words back and forth. Doing this as well as making the text more complicated, adding or omitting based on their taste and even their ideology, they made manuscripts that are different from the original one.

3. Results

The scribe and the scribing date: The scribe of this version is Morteza bn Abi Taher bn Ahmad Kashi. It has been finished on Thursday, 10 of Ramadan of 698 (AH) in the eastern district of Baghdad, which had been the scientific center of this city. The title "Kashi" in the name of the scribe implies that Iranian scribes have been copying manuscripts in Arab Iraq.

The writing style of the manuscript is Jali and the scribe does not make difference between writing Arabic and Persian phrases except that what is in Arabic language is written in Mashkul and the headings of various parts are in Mashkul

and red. The scribe's script corresponds with the script of Kashanis who were copying different texts in Baghdad.

The writing style of letters: The most remarkable issue on writing the letters of the manuscript is that they are clearly readable and enjoy artistic aspect buties. It seems that the form of letters and words has been so significant to the scribe. So, in many cases we can see that he avoids punctuations and cursives. Rerely we can find a single word that the scribe writes it in the same form throughout the text.

The illustrations of the manuscript: This manuscript has three illustrations, a combination of painting schools of Baghdad and Far East. In all three, a holy personality, a powerful king or a great scientist is illustrated in the center and a group of disciples, subordinates and students are illustrated on the periphery of the pages. The first illustration depicts the Prophet Muhammad (pbuh), the second image depicts Sa'ad al-Din Voravini, and the third image shows that Ilkhan or Vazir (minister) are sitting. Depicting the Prophet Muhammad (pbuh) is a rare activity. Except for the manuscript no. H.841 of Topkapi Palace Museum belonging to Varghe and Golshah Ayoughi and this copy of *Marzbannameh*, we do not know any manuscript before 7th century illustrating the picture of the Prophet Muhammad (pbuh).

4. Conclusion

Marzbannameh no. 216, kept in the library of the Istanbul Archaeology Museums, is the oldest known copy of this work. The manuscript has been artistically written in 10 Ramazan, 698 (AH) by Morteza bn Abi Taher bn Ahmad Kashi in the eastern Baghdad. This manuscript is in 215 pages (17 lines each) in 10-page bunches on oriental beige papers. The manuscript has no any decorated page-layout except for colored writings. Through writing artistically the letters and words and less punctuation, the the scrib has tried to provide a meticulously written text. The manuscript has survived through events over history and except for two pages perished but re-written in late 11th century in Osmani and some water-stained pages, no damage is seen. The existence of this manuscript shows the vast changes, omissions, additions, vague points, and mis-understandings of other three manuscripts of *Marzbannameh*. Some examples are provided at the end of the paper.

Keywords: *Marzbannameh*, Marzban bn Rostam, Sa'd al-Din Voravini, Text Correction, Manuscript

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2023.83896.1483>

گزارش کهن‌ترین دست‌نویس مرزبان‌نامه

تاریخ دریافت: ۲۱ مرداد ۱۴۰۲ / پذیرش: ۲۱ شهریور ۱۴۰۲

سعید پورعظیمی^۱، مجید منصور^۲

چکیده

تحریر سعدالدین وراوینی از مرزبان‌نامه طبری اسپهبد مرزبان بن رستم از امهات متون متکلف در میراث نشر فارسی است که اگرچه در بیش از یک قرن اخیر سه تصحیح از آن منتشر شده؛ هنوز تصحیحی منقح از آن در دست نداریم. با دستیاب شدن نسخه کهن و سخت ارزشمند مورخ روز پنج‌شنبه، دهم رمضان ۶۹۸ هجری که با شماره ۲۱۶ در کتابخانه مؤسسه باستان‌شناسی استانبول نگهداری می‌شود گشتگی‌ها (= تصحیفات) و افتادگی‌ها و افزوده‌ها و فقرات مبهم و بدخوانی‌ها و دگرگونی‌های گسترده در نسخه‌های دیگر که به هر سه چاپ راه یافته عیان می‌شود و ضرورت تصحیحی دیگر از متن را پیش می‌کشد.

کتاب این نسخه مرتضی بن ابی‌طاهر بن احمد کاشی است که آن را در ناحیه شرقی بغداد که در آن عصر مرکز نگارگری و کتاب‌آرایی بوده به خط نسخ جلی در ۲۱۵ برگ ۱۷ سطری استنساخ کرده است. خوانایی و وجه هنری خط و دقت در شکل نگارش حروف و کلمات چنان برای کتاب اهمیت داشته که از نقطه‌گذاری کامل پرهیز کرده و کمتر کلمه‌ای در سراسر متن می‌یابیم که آن را همواره به یک صورت کتابت کرده باشد.

این نسخه علاوه بر اهمیتش در تصحیح متن مرزبان‌نامه که شماری از آنها نمونه‌وار در انتهای مقاله آمده دارای سه نگاره به شیوه بغدادی است که تحت تأثیر هنر بودایی و شرق دور کشیده شده‌اند و از این منظر، مرزبان‌نامه جزو اندک شمار متون شناخته‌شده فارسی مصوری است که از اواخر قرن هفتم بر جای مانده. هر سه نگاره در وسط صفحه و در قابی طلایی جای گرفته‌اند. در نگاره نخست پیامبر، در نگاره دوم سعدالدین وراوینی، در نگاره سوم ایلخان یا وزیر در محور کار نشسته‌اند.

کلیدواژه‌ها: مرزبان‌نامه، اسپهبد مرزبان بن رستم، سعدالدین وراوینی، تصحیح متن، نسخه خطی.

E-mail: s.pourazimi@basu.ac.irE-mail: m-mansoori@araku.ac.ir

۱. استادیار دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک، اراک، ایران.

۱. مقدمه

تصحیح محمد قزوینی در سال ۱۲۸۷ شمسی (۱۹۰۹ م / ۱۳۲۷ ق) در لیدن هلند بر اساس نسخه مورخ ۱۷۶۲^۱، تصحیح محمد روشن در سال ۱۳۵۵ بر پایه دستنویس کتابخانه دانشگاه استانبول (مورخ ۱۷۴۲)^۲، تصحیح محمدرضا بزرگ‌خالقی و عفت کلباسی در سال ۱۳۹۸ بر پایه همان نسخه دانشگاه استانبول سه تصحیحی است که از مرزبان‌نامه به طبع رسیده است. پیش از آن‌ها نخستین بار شارل سفر در جلد دوم کتاب منتخبات فارسی گزیده‌ای از سه باب اول مرزبان‌نامه را پس از «کنزالمعارف» آورد.^۳

نسخه شماره ۲۱۶ موزه باستان‌شناسی استانبول (İstanbul Arkeoloji Müzesi) کهن‌ترین نسخه شناخته شده از مرزبان‌نامه در جهان تا امروز است و تنها خانم ماریانا سیمسون در مقاله‌ای با نام «نقش بغداد در تکوین نقاشی ایرانی»^۴ (در مجموعه‌ای که شه‌ریار عدل فراهم آورد) سه نگاره این نسخه را معرفی و توصیف کرده است؛ با این وصف، این نخستین بار است که این نسخه ارزشمند به تفصیل معرفی می‌شود.

بررسی و ارزیابی این نسخه نشان می‌دهد که این متن افسانه‌بنیاد و زبان‌محور که سرشار از لغات و عبارات مشکل فارسی و عربی است میدانی برای کاتبان در ادوار بعد گسترده‌تر که هر یک خودسرانه و گاه به ذوق خویش دستی در آن ببرند و با پس و پیش کردن کلمات و برخی فقره‌ها، دشوارتر کردن متن، افزودن و کاستن‌های ذوقی و گاه ایدئولوژیک، نسخه‌ای گاه بسیار متفاوت با صورت اولیه متن تهیه کنند. ما براساس این نسخه نویافته و نسخه‌های دیگری که از چشم مصححان پنهان مانده، از جمله نسخه کتابخانه سالتیکوف شدرین (Saltikief Shechedrin) سن‌پترزبورگ روسیه (به شماره ۴۷۹) و نسخه کتابخانه مغنیسا در استانبول (به شماره ۱۳۲۴) دست به کار تصحیح مرزبان‌نامه شده‌ایم و تا امروز تصحیح و یادداشت‌نویسی پنج باب آن خاتمه گرفته است.

در مقاله‌هایی دیگر از افتادگی‌ها و تصحیف‌ها و بدخوانی‌هایی که به سایر نسخه‌های مرزبان‌نامه راه یافته سخن خواهیم گفت، و اینک و اکنون گزارشی نسخه‌شناسانه از دستنویس کهن موزه

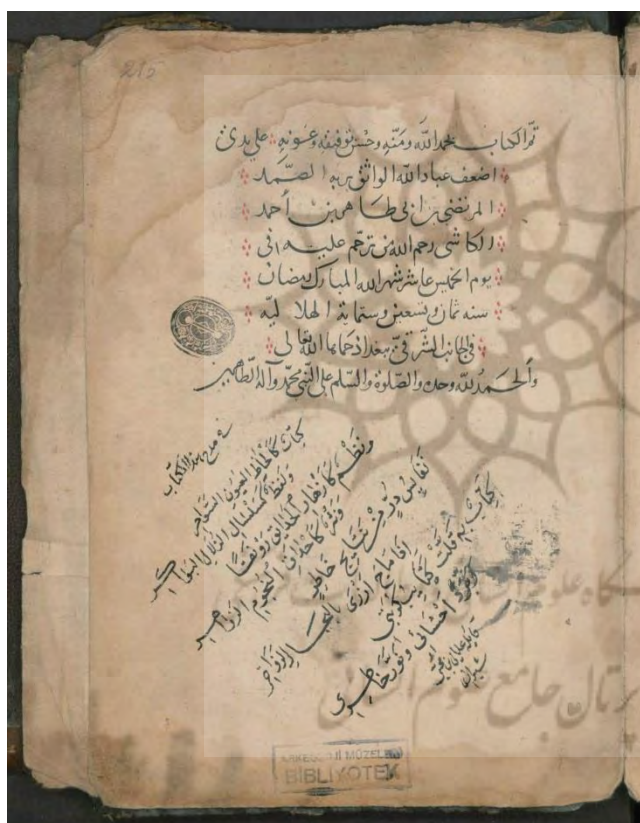
باستان‌شناسی استانبول به دست می‌دهیم.^۵

۲. گزارش نسخه‌شناسی

○ کاتب و تاریخ کتابت

رقم نسخه چنین است:

تَمَّ الْكِتَابُ بِحَمْدِ اللَّهِ وَ مَنِّهِ وَ حُسْنِ تَوْفِيقِهِ وَ عَوْنِهِ عَلَى يَدَيِ أضعف عباد الله الواثقين بربهم الصمد
المُرْتَضَى بن ابى طاهر بن احمد الكاشى رَحِمَ اللَّهُ مَنْ تَرَحَّمْ عَلَيْهِ فى يوم الخميس عاشر شهر الله

المبارک رمضان سنة ثمان و
تسعين و ستمائة الهلالية فى
الجانب الشرقى ببغداد
حماها الله تعالى. و الحمد
لله وحده وَ الصلوة وَ السَّلَام
على النبى محمد و آله
الطاهرين (۲۱۵ ر).

ترجمه:

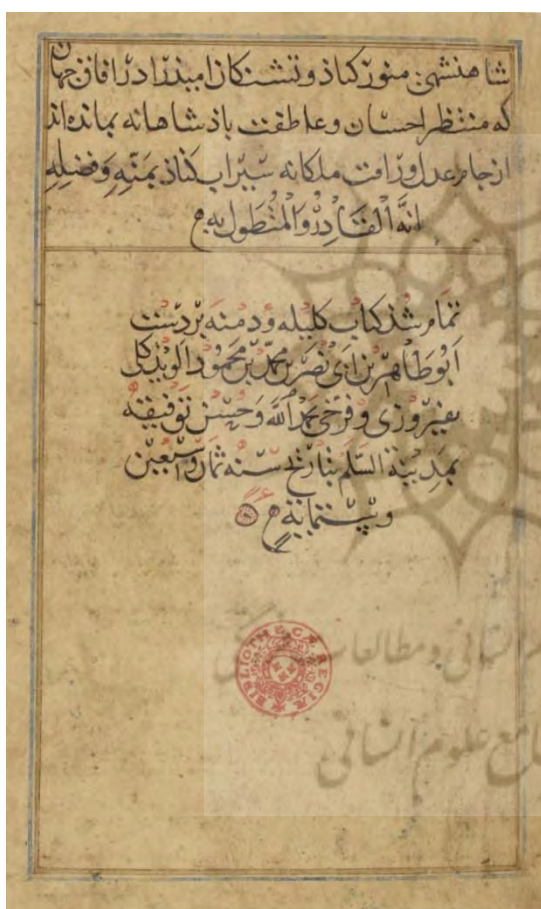
پایان گرفت کتاب به شکر
خدای و توفیق و یاری او به
دست ضعیف‌ترین بندگان
خداوند که توکل بر پروردگار
بی نیازش بسته: مرتضی پسر
ابى طاهر پسر احمد کاشى
— خدا رحمت آورد بر آن‌که
بر او رحمت کند— در روز
پنجشنبه، دهم ماه مبارک

تصویر شماره ۱: برگ رقم نسخه مرزبان‌نامه (۲۱۵ ر)، کتابت ۶۹۸ ق

رمضان سال ششصد و نود و هشت قمری در شرق بغداد — خدای متعال او را حفظ کند! —
ستایش تنها از آن خداست و درود بر محمد و سلاله پاک او باد!

کاتب این نسخه مرتضی بن ابی طاهر بن احمد کاشی است و این نسخه را روز پنج‌شنبه، دهم ماه رمضان سال ۶۹۸ هجری قمری در ناحیه شرقی بغداد که مرکز علمی شهر بوده کتابت کرده است. عنوان «کاشی» در نام این کاتب نیز نشان از آن دارد که کاتبان ایرانی در بلاد عراق عرب به استنساخ نسخ مشغول بوده‌اند.

○ خط

قلم به کار رفته برای کتابت نسخه نسخ جلی است و کاتب برای نوشتن عبارات عربی و فارسی تفاوتی قائل نشده؛ جز آنکه آنچه به عربی است مشکول ساخته و در درج عناوین بخش‌های مختلف کتاب از رنگ سرخ همین قلم بهره برده است. خط کاتب مطابق خط کاشانی‌هایی است که در بغداد به استنساخ متون مختلف مشغول بوده‌اند. نسخه‌ای از کلیله و دمنه (به شماره ۳۷۶ p) در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود که انجامه‌اش چنین است:

تمام شد کتاب کلیله و دمنه بر دست ابوطاهر بن ابی‌نصر بن محمد بن محمود بن الویذکلی به فیروزی و فرخی بحمدالله و حسن توفیه بمدینه

تصویر شماره ۲: برگ رقم نسخه کلیله و دمنه (۲۵۴ ر)، کتابت ۶۷۸ ق

السلام بتاریخ سنه ثمان و سبعین و ستمائة. (۲۵۴ ر)

کاتب این نسخه کلیله و دمنه ابوطاهر بن ابی نصر بن محمد بن محمود الوبدکلی [=بیدگلی] به احتمال قریب به یقین پدر همین مرتضی بن ابی طاهر بن احمد الکاشی است و خط پدر و فرزند بسیار به هم مانده است. دستنویس دیگری در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۰۰۲ از کشف زمخشری نگهداری می‌شود که به دست دولت‌شاه بن محمد بن علی نوش‌آبادی در سال ۶۸۰ قمری کتابت شده و از نظر شیوه خط به این نسخه نزدیک است و این همه نشان مهاجرت شماری از کاتبان ایرانی به بغداد در نیمه دوم قرن هفتم است. از دیگر سو، تعدد نسخه‌های آثار فارسی کتابت یافته در بغداد مانند کلیله و دمنه، همین مرزبان‌نامه و نیز مکارم‌الاخلاق (مورخ ۶۸۴ قمری) که در مجموعه مرادملای کتابخانه سلیمانیه (به شماره ۶۴) نگهداری می‌شود حاکی از آن است که مخاطبان فارسی‌زبانی در آن ایام در بغداد برای تولید آثار فارسی فاخر (دارای تذهیب و نگارگری) حضور داشته‌اند و دور نیست که این امر ناشی از تصدی اداره بغداد به دست شمس‌الدین جوینی بوده باشد.

○ رسم حروف

مهم‌ترین نکته در باب رسم حروف نسخه این است که خوانایی و وجه هنری خط و دقت در شکل نگارش حروف و کلمات برای کاتب اهمیت داشته و به همین سبب در بسیاری موارد شاهد پرهیز او در نقطه‌گذاری یا استفاده از سرکش هستیم. کمتر کلمه‌ای در متن می‌یابیم که کاتب آن را در سرتاسر متن دقیقاً به یک شیوه کتابت یا نقطه‌گذاری کرده باشد. او چنان در نقطه‌گذاری و رسم سرکش امساک دارد که گاه چندین کلمه را پشت هم بدون سرکش و نقطه نوشته است: حانکه [=جایگه] (۲۹ ر)، انکور [=انگور] (۲۳ ر)، نکدبکر [=یکدیگر] (۲۴ پ)، کمه‌اند [=گفته‌اند] (۲۹ پ)، حمعی اران [=جمعی از آن] (۳۰ پ).

پاره‌ای ویژگی‌های خط کاتب در رسم حروف به ترتیب الفبایی:

□ الف: الفِ فعل «است» گاهی حذف شده است و گاهی نه: متحلّیست (۳ ر)، معروفست (۳ پ)، اکلیلیست (۳ ر)، سائرتست (۳ پ)، دورست (۴ پ)، عقاقیرست (۶ پ)، وافرست (۷ ر)،

کمانست [=کتابی است] (۷ پ)، مکنونست (۸ ر)، مستهجنست (۸ پ)، جنانست [=چنان است] (۱۱ ر)، باقیست (۱۱ پ)، نکوهیده‌ترست (۱۲ پ)، سفلکست [=سفلی است] (۱۲ پ)، اموالست (۱۲ پ)، کارست (۱۴ پ)، سیاستست (۲۰ پ)، آنست (۲۱ پ)، دوستیست (۳۷ پ)، علّتست (۳۸ پ)، صافست (۳۹ ر).

• الف پیش از «و» و «ی» را کتابت نکرده است: برو (۵ پ)، درو (۵ پ)، ازین (۶ ر).

• گاه بالای این حرف همزه گذاشته است: أصحاب (۲ پ)، أسماع (۳ ر)، أجابت (۱۶ پ)، امروز (۶ پ، ۷ ر، ۴۰ پ)، أو (۶ پ)، أهل (۲ پ)، أندوز (۱۹ ر)، أسرار (۴۰ پ)، أفروخته (۴۱ ر)، أسباب (۱۹ ر، ۵۰ پ)، أفسانه (۲۰ پ)، أنوار (۲۴ پ)، أستاذان (۳۳ ر)، أمور (۳۹ پ)، أندشیند (۴۰ ر)، أعضاء (۴۳ ر)، أوست (۴۶ ر)، أثاث (۵۰ ر)، أوصاف (۵۰ پ)، أشارات (۳۲ پ).

• الف گاه بدون مدّ تحریر شده: امحتکی [=آمیختگی]، ان (۴ پ)، اراسته (۵ پ)، اتش (۸ پ)، اسوزه (۱۲ ر)، اصاب [=آفتاب] (۱۶ ر)، اهنگری (۴۲ پ)، در همین ورق الف «آهنگر» را با مدّ نوشته است.

• نمونه درج مدّ الف میانی در بسیاری از نسخه‌های پیش از قرن هشتم دیده می‌شود و در این نسخه نیز از نمونه‌ها برمی‌آید که کاتب تمایل زیادی به پیروی از این سنت داشته است: احتوآء (۲ پ)، نوآء (۳ ر)، قضاآء (۱۳ ر)، فضلاء (۴ ر)، ابورجآء قمی (۴ ر)، استقرآء (۵ پ)، دانآء (۶ پ)، عذرآء (۶ پ)، انشاء [=انشاء] (۷ پ)، تماشاء (۸ پ)، سودآء (۱۵ ر)، اغنیآء (۱۶ ر)، مبدآء (۱۸ پ)، خیالهاآء، صعداآء (۴۳ ر)، صبآء (۱۲ ر)، ذهاآء (۱۴ پ)، عقلاآء (۲۲ پ)، خیالهاآء (۲۵ ر)، منشآء (۲۶ پ)، ابناآء (۳۱ پ).

□ ب: در مواردی که «به» حرف اضافه است به صورت «ب» به آغاز کلمات چسبیده است: بقدر (۲)

پ، بمراقی (۳ ر)، باصفهان (۳ پ، ۸ ر)، بیواقیت (۴ پ)، بعلاقه (۵ ر)، برسایل [=به رسایل] (۳ پ)، بغراب [=به غراب] (۵ پ)، بلغت (۵ پ)، بنظر (۶ ر)، بدست (۶ ر)، بعبارت (۶ پ)، بفضل (۷ ر)، بحضرتش (۷ پ)، بسمع (۸ ر)، باقتباس (۸ ر)، بلطف (۸ پ)، بانشاد (۸ پ)،

بنظام (۹ ر)، بسواد (۹ ر)، بروزنامه (۹ ر).

• روی این حرف گاهی علامتی شبیه علامت سکون گذاشته شده است: آفتاب (۳ پ)، حجاب

(۵ پ)، ئیامد (۵۰ ر)، القلب (۸ پ)، خواب (۸ پ)، کتاب (۹ ر)، مبارک (۱۴ ر)، خطاب (۱۲ ر)،

طناب (۳۵ پ)، سحاب (۳۵ پ)، خراب (۳۶ پ).

• کاتب این حرف را گاه با نقطه و گاه بی نقطه تحریر کرده است: بدست (۵ پ)، مرزبان نامه (۵ پ)،

نابی [=بابی] (۵ پ)، سچاره، بحشودن [=بخشودن]، طعش (۷ پ)، غب [=غیب] (۸ ر)،

بیاض (۹ ر)،

□ پ: این حرف بیشتر با سه نقطه کتابت شده است؛ اما گاه بی نقطه نوشته: نی ناره (۴ پ)، سرانه

[=پیرایه] (۵ پ)، نوشم (۵ پ)، بهلوی (۵ پ)، ناه (۷ پ)، سروش (۱۱ ر)، نادرشاه (۱۵ پ)، بران

[=پریان] (این کلمه را چنین هم کتابت کرده: پریان)، نبرسند (۱۳ ر)، سوست [=پیوست] (۹ ر)،

بسر [=پسر]، بدر [=پدر] (۱۶ پ)، (در مواردی «پدر» را با سه نقطه هم کتابت کرده است) بس [=

پس].

□ ت: کاتب گاه برای این حرف نقطه گذاشته و گاه نگذاشته است: بکرف [=بگرفت] (۴۱ ر)، ناف

[=یافت] (۴ ر)، مسامرب (۴۰ پ)، افناد (۵ ر)، دسب ناف [=دست ناف] (۵ پ)، مقاضیان (۵ ر)،

نساخه (۵ پ)، بکلیف [=تکلیف] (۷ پ)، بفسد [=بیفتد] (۷ پ)، هف (۸ ر)، کباب (۱۱ ر)،

اسشارت (۱۱ ر)، حرکت (۴۱ ر)، طبع = طبیعت (۴۲ ر)، کف [=گفت]، (۴۲ ر)، فتوب

(۴۲ پ)، هذاباب [=هذیاناب] (۴۳ ر)، شبافت (۴۱ پ)، محن (۴۲ ر)، درخب (۴۰ پ).

در موضعی که حرف «ت» را با تای گرد کتابت کرده نیز گاه دو نقطه را نوشته و گاه ننوشته است:

منافاه (۴۲ ر)، مکافاة (۸۵ پ). گفتنی است که تای گرد «ة» در پایان مصدر کتابت می شده؛ نه

واژه‌هایی که با «ات» جمع بسته می شوند و این نوع از نوشتن «ة» چنانکه در واژه «زکوة» می بینیم

صورت آرامی پیش از اسلامی است که در خط عربی به صورت سنت باقی مانده است.

- ث: در بیشتر مواضع نقطه‌های این حرف آورده شده است: ثنای (پ ۱)، ثنایای (پ ۱)، اماثل (پ ۴)، ثوابت (پ ۱۱)، مثال (پ ۱۱)، حدیث (۴۳ ر)، ثب [=ثبت] (پ ۴۳).
- ج: این حرف نیز گاه با نقطه و گاه بی نقطه کتابت شده است: جهت (پ ۵)، حویندگان [=حویندگان] (۶ ر)، اححافی [=اححافی] (۷ پ)، احتتاب [=اجتناب] (۸ ر)، حهانیاں (پ ۹)، حا (۱۱ ر).
- چ: این حرف بیشتر به صورت «ج» نوشته شده است: چنانک [=چنانک] (پ ۲، پ ۱۱)، جیزی (۴ ر)، اگرجه (پ ۴)، هرجه (پ ۱۱)، جندین (پ ۵)، چشم (پ ۸)، جاه [=چاه] (پ ۴۱)، دیباجه (پ ۹)، جرب (پ ۱۱)، چراغ (پ ۱۵)، و گاه نقطه نگذاشته است: چهارم: چهارم (پ ۱۱)، چهره، حنس [=چنین]، حه (پ ۷)، حشم (پ ۸)، نازحید [=بازچید] (پ ۱۱). و به ندرت سه نقطه گذاشته: آزادچهره (پ ۱۸۸).
- ح: گاه برای تمایز بخشیدن به این حرف زیر حرف «ح» علامتی شبیه مدّ گذاشته شده است.
- خ: این حرف نیز گاه با نقطه و گاه بی نقطه کتابت شده است: سعادت بحش (پ ۶ ر)، محدوم (پ ۷)، خدمت = خدمت (پ ۱۱ ر).
- ذ: قاعده ذال معجمه در اغلب موارد رعایت شده است، جز برخی موارد استثنائی؛ مثلاً یک بار «باشد» را بدون نقطه روی دال نوشته (پ ۱۱ ر).
- سندبادنامه [=سندبادنامه] (پ ۳ ر)، بوذه (پ ۳ ر)، کوشدم [=کوشیدم] (پ ۵ ر)، نهاده (پ ۵ ر)، براذرم (پ ۱۱ ر)، کردانده [=گردانیده] (پ ۳ ر)، آمد (پ ۶ ر)، رسیدنی (پ ۹ ر)، داراذ (پ ۹ ر)، خود (پ ۷ ر)، بسندیده [=پسندیده] (پ ۱۲ ر، پ ۳۷ ر)، اسوذه (پ ۱۲ ر)، ادمی زاذ (پ ۱۲ ر)، نهاده (پ ۵ ر)، سبارذ [=سپارد] (پ ۱۵ ر)، باذهای (پ ۳۰ ر)، ماذر (پ ۴۷ ر، پ ۴۸ ر)، شوذ (پ ۳۰ ر)، افتاذ (پ ۱۵ ر)، مالیذن (پ ۱۵ ر)، روذ (پ ۱۵ ر)، آندوذ (پ ۲۲ ر). این حرف گاه بدون نقطه کتابت شده است: ردابل [=ردایل] (پ ۴ ر)، دوق (پ ۹ ر). کاتب حادق (پ ۳۳ ر) را نیز بدون نقطه نوشته است؛ اما در این باب یک نکته مهم را باید پیش چشم داشت: شماری از کلمات در گونه‌های زبانی مختلف رایج در ایران،

همانند «حاذق» به همین صورت «حاذق» تلفظ می شده است و می توان گفت نگذاشتن نقطه در مورد این واژه تعمدی بوده است.

□ ز: این حرف در مواردی به انتهای کلمات چسبانیده شده است: خاطبانرا (۲ پ)، آنرا (۴ ر، ۲۰ پ)، ترا (۱۱ ر).

□ ز: گاه برای این حرف نقطه گذاشته نشده است: عاجر (۴ پ)، جرؤ (۵ ر)، ار (۸ ر)، خرابن [=خزاین] (۸ ر)، سفروذ [=بیفزود] (۸ ر)، سفله نوار (۸ ر).

□ ژ: همانند سایر نسخه های کهن حرف «ژ» با سه نقطه کتابت شده است. این کاتب صورت «ژ» را با سه نقطه ثبت کرده و احتمالاً این شیوه تلفظ مؤلف هم بوده و اگر این گزاره صحیح باشد مانند ماوراءالنهری ها از «ژ» استفاده می کرده است: ازدها (۴۱ ر)، ناژ (۳۴ ر)، دانش پژوه (۲۷ پ، ۳۷ پ).

• کاتب انتهای حروف «ر، ز، ژ، و» را همانند خط رقاع ارسال داده است.

□ س: گاه زیر این حرف سه نقطه گذاشته شده و گاهی علامتی شبیه ساکن که هر دو علامت برای «تسجیل» است؛ مثل مدّ زیر حرف «ح» یا «عین کوچکی» که زیر حرف عین نوشته می شده یا «حای حطّی» که در زیر «ح» گذاشته می شده است: پروردگارپست، پبفر (۲۹ پ)، اطلس (۴۸ ر)، مسامرت (۴۰ پ)، می نویسد (۳ پ)، نیکوست (۱۲ ر)، متناز (۲۶ پ)، بشری [=پسری] (۴۲ پ).

□ ش: در بیشتر مواضع، نقطه های این حرف گذاشته شده است: خویش (۱۱ پ)، اندیشی (۱۱ پ) شاه (۱۲ ر)، حشم [چشم] (۱۲ ر)، اشرف (۱۲ ر)، زشت (۱۳ ر)، شوهر (۱۳ پ)؛ و گاهی نقطه گذاشته نشده است: کساده اند [=گشاده اند] (۱۳ ر).

□ ض: همیشه با نقطه است: حضرت (۱۱ پ)، مباحضت (۱۱ پ)، ضمیر (۱۱ پ)، فضای (۲۱ پ).

□ ظ: گاه بدون نقطه است: محفوظ (۸ ر)، نظر (۱۵ ر، ۱۵ پ).

- غ: گاه بدون نقطه است: رعبت (۵ پ)، مشعول (۶ ر).
- ف: گاه بدون نقطه است: کمه [=گفته] (۸ ر)، بکلفی [=تکلفی] (۸ پ)، موقف (۱۱ ر).
- ق: گاه بدون نقطه است: افی (۴۰ پ)، دقوی [=دقیق] (۲ پ)، طرایق [=طرایق] (۴ پ)، فلمش (۷ پ)، نعش (۷ پ).
- ک: حرف ربط «که» بیشتر به صورت «کی» تحریر شده است.
- گ: سرکش این حرف از کتابت انداخته شده است: کردن کش (۴ ر)، دیگر (۴ پ)، کدشکان [=گذشتگان] (۲ پ، ۵ ر)، روزکار (۳ ر، ۵ ر)، انکشب [=انگشت] (۵ پ)، کرفتم (۶ پ)، شکرف (۶ ر)، کشاذم (۶ ر)، بگذاشتم [=بگذاشتم] (۶ ر)، کنج‌خانه (۶ ر)، کماشتم (۶ ر)، کرفتم (۶ پ)، کریبان (۶ پ)، کارگاه (۷ پ)، یکانه (۷ ر)، بزرگواری (۷ ر)، بندکی (۷ پ)، جداکانه (۷ پ)، کویی (۱۱ پ)، گوهر (۱۲ ر).
- گاه بالای سرکش «ک» سه نقطه گذاشته شده است: گلیم (۱۹ ر) و در مواردی سرکش این حرف گذاشته نشده است: لوی [=گوی] (۳۰ پ).
- ن: گاه برای این حرف نقطه گذاشته نشده است: باطن (۶ ر)، کردنان [=گردنان]، دستان، اشان، جهان، ممکنات، دژندکان، افسانه، دسراهِ [=دبیرانه] (۴ پ)، تسکسی [=تسکینی] (۸ پ).
- ه: کاتب «ه» غیرملفوظ را گاه در اتصال به «است» از کتابت انداخته است: شنذست [=شنیده است] (۴ پ)؛ و گاه نوشته است: افتاده است (۵۳ ر)، ساخته است (۵۴ ر، ۵۷ ر)، پرداخته است (۵۷ ر)، گفته است (۶۰ ر)، فرمانده است (۵۳ ر).
- نشانه جمع «ها» به کلمات چسبانیده شده است: قدحهای (۳ ر)، چشمها (۵ پ)، ناکامیهای (۹ ر)، آفتهای (۲۵ پ)، کشتیهای (۳۲ پ)، سالها (۳۳ پ)، دلها (۳۵ پ)، بوسهای (۴۸ پ)، راستهای (۴۸ پ)، نشانها (۴۹ پ)، زخمهای (۴۶ پ)، مبالغتها (۴۷ ر)، فالها (۳۳ پ).
- «ه» در واژه‌های منتهی به «ه» یک بار نوشته شده است: فتنهای [فتنه‌های] (۳۶ ر)، دیدهای [دیده‌های] (۶۱ ر)، اندیشه‌های [اندیشه‌های] (۶۳ ر)، نکته‌های [نکته‌های] (۶۳ پ)، شعلها

[شعله‌ها] (۶۶ پ)، افسانه‌ها [افسانه‌ها] (۷۷ پ).

□ ی: نمونه‌هایی از بدل از کسره اضافه: رشته (۱ پ)، سدنه (۱ پ)، خزنه (۲ ر)، چهره (۲ پ)، نامه

[=نامه] (۳ پ)، ثمره (۴ ر)، ترجمه (۴ ر)، ثمره (۴ ر)، ساخته (۴ ر)، خلاصه (۵ ر)، فائده [=فائده]

(۵ ر)، پرده (۵ پ)، اندیشه (۸ ر)، مطالعه (۸ پ)، حجره (۸ پ)، خرابه (۸ پ)، عرصه (۷ ر)، ۹

(ر)، ناصیه (۷ پ)، مدرسه (۸ ر)، واسطه (۹ ر)، کوبه (۹ ر).

• گاه همزه بدل از کسره اضافه معادل «یای نکره» است: طایفه [=طایفه‌ای] (۳ ر)، نبذه [=نبذه‌ای]

(۴ پ)، مخدره [=مخدره‌ای] (۵ پ)، رقعہ [=رقعه‌ای] (۷ پ)، تحفه [=تحفه‌ای] (۷ ر)، نامه

[=نامه‌ای] (۷ پ)، قصیده [=قصیده‌ای] (۷ پ)، لهنه [=لهنه‌ای]، نتیجه [=نتیجه‌ای]، ضیعه

[=ضیعه‌ای] (۱۶ ر).

• گاه با دو نقطه روی آن تحریر شده است: نوعی (۴ پ)، ترقی (۹ پ)، ابری (۱۶ ر)، پرداختمی (۸

پ)، مگوئی (۱۳ ر)، پادشاهی (۱۰۲ ر)، کهتری (۱۰۲ ر)، بنگری (۱۰۴ پ)، بجای (۱۸۹ ر).

• گاه حرف «ی» نقطه و علامتی ندارد: کبابی [=کیابی] (۳۰ پ)، مقصدانی [=مقصدایی] (۳۰ پ)،

سشوائی [=پیشوائی] (۳۰ پ)، فضائل (۴ پ)، ذلی (۴ پ)، قریحه (۵ پ)، ابن (۵ پ)، اندیشه

[=اندیشه] (۵ پ)، هیچ (۶ ر)، ساق (۷ پ)، پانان (۹ ر)، مفد (۴۴ ر)، نهات، غرب، سرون

[=بیرون]، خبابای (۶ ر)، شنند (۸ ر)، اشان (۸ ر)، طائفه (۸ پ).

• گاه در کتابت حرف «یای وسط» هم نقطه گذاشته شده است و هم همزه. کاتب در این فقره

کوشیده ویژگی گونه زبانی را رعایت کند و قائل به هر دو خوانش بوده است: بدائع (۳ ر)،

خصائص (۴ پ)، لذائذ (۱۶ پ)، شرایط (۱۸ پ)، حصائد (۲۲ پ)، شدائد (۲۹ ر)، شمائل (۶

پ)، لطائفی (۸ ر)، غرائب (۸ ر)، صائب (۱۱ ر)، آئین (۲۰ ر)، عشائیر (۳۹ ر)، ضرائیر (۴۴ پ)،

طائفه (۴۸ پ)، دائم (۳۵ پ).

• یای میانجی با «ئا» نشان داده شده است: پیشانثی (۳۱ ر)، سعسی (۸۷ ر).

○ از چیزهای دیگر

□ تشدید: برای برخی کلمات تشدید گذاشته است: اقا (۲ پ، ۱۴ ر)، غزّه (۲ پ)، تندم (۴ ر)، مهذب (۳ ر)، تکلف (۴ پ)، تعسف (۴ پ)، مُطَرِّز (۶ پ)، مطرّا (۶ پ)، حدّ (۷ پ)، محرّض (۸ ر)، مهتّب (۸ ر)، تصلف (۸ پ)، مخلد (۹ ر)، مورّخ (۹ ر)، اوّل (۱۳ پ)، ضحاک (۱۳ پ). بدون تشدید هم نوشته است، متوجه (۱۳ پ)، مخیر (۱۳ پ)، نظاره (۱۹ پ)، جاده (۱۹ ر)، مهتا (۱۹ پ)، مهتا (۱۹ پ).

□ کاتب نقطه‌ها را به هم نمی‌چسباند و همیشه جدا و با فاصله می‌گذارد.

□ شناسه «اند» (سوم شخص جمع) همواره جدا کتابت شده است: یک‌رنگ‌اند (۵۸ ر)، مشیت‌اند (۵۹ پ)، آبگون‌اند (۱۰۳ ر)، مخصوص‌اند (۱۳۳ ر)، متعدداند (۱۳۹ ر)، افعال‌اند (۱۳۹ ر)، منتظم‌اند (۱۴۰ ر).

□ کاتب آیات و اخبار و عبارات عربی را مشکول کرده و در اندک مواردی کلمات فارسی و عربی دیگر را نیز مشکول کرده است: نُخبه (۱ پ)، غُصّه (۱۹ پ)، شُبّان (۱۹ پ)، سُوز (۲۰ ر)، خُصُوصا (۱۲ پ)، یوسف (۱۳ ر)، مشبّع (۱۴ پ)، أعزاق (۱۹ ر)، صَفُو (۱۹ ر)، أجداد (۱۹ ر)، حادثه (۲۰ ر)، صُباب (۱۶ ر)، جُرأتش (۲۲ ر).

• های غیرملفوظ حرف ربط «ب» با فتحه نوشته شده است: ینگاه داشت حقی، بعسلی [=به عسلی].

• حرکت کسره با یک خط عمودی کوچک در زیر حرف نشان داده شده است: افاصل (۴ ر)، اواخر

(۴ ر)، عظت (۵ پ)، حاصل (۵ ر)، ساعد (۷ پ)، خاطر (۳ ر، ۵ ر، ۸ پ)، عاطل (۱۱ ر).

صفحه‌آرایی

همچون بسیاری از نسخه‌های کهن، در هر برگ ۱۷ سطر کتابت شده است. نسخه جز رنگه نویسی تزئین و صفحه‌آرایی خاصی ندارد. کلمات «قرآن» و «خبر» و «حدیث» و «شعر» و «بیت» و «مصراع» و «رباعی» و «رباعیه» و «مثنوی» و «داستان» و «فهرست‌الابواب» (۹ ر) و بعضی و یک سخن‌ها (۱۱ پ) مفروضه

ملک‌زاده با پادشاه، «باب شمارها» (۱۰ ر، ۲۶ پ، ۵۱ پ، ۶۱ ر، ۷۸ ر، ۱۰۰ ر، ۱۳۱ پ، ۱۶۱ ر، ۱۸۸ پ)، «و قال آخر» (۵۶ پ، ۷۲ پ، ۹۸ ر) و سرانجام «ذیل کتاب» (۲۱۱ ر) با مرگ سرخ کتابت شده‌اند و از فضای خالی پس و پیش این کلمات پیداست که کتاب اینها را پس از اتمام استنساخ نسخه با مرگ سرخ افزوده است.

○ علامت‌ها و نشانه‌ها

• نقطه‌های کناره‌ها و بین مصرع‌ها و ابیات و جمله‌ها و عبارات به صورت مثلث (سه‌تایی) سرخ پس از پایان کتابت و در زمان نوشتن عناوین به سرخ گذاشته شده است. کتاب در برگ «۱ ر» اطراف این نقطه‌ها را با مرگ سیاه تحریر رفته است. در اندک مواردی نیز چهار نقطه گذاشته است (۱۸۴ پ).

• گاهی در آغاز و انتهای مصرع‌ها و ابیات و آیات و احادیث و نام باب‌ها (۲۶ پ) و پایان بعضی جمله‌ها سه نقطه سرخ مثلث‌گونه با خطی عمودی در زیر آن گذاشته است (۹ پ، ۱۲ پ، ۱۴ پ، ۱۵ پ، ۲۹ پ، ۴۰ ر، ۴۰ پ، ۴۴ پ، ۴۵ ر، ۴۵ پ، ۴۶ ر، ۴۸ پ، ۱۸۴ ر) و گاه از این علامت و نیز دو خط مورب (//) برای پُر کردن فضای خالی مسطر بهره برده است (۱۸ ر، ۴۱ پ، ۴۲ ر، ۴۶ ر، ۴۷ ر، ۵۰ ر).

○ قطع نسخه و تعداد برگ‌ها

قطع نسخه وزیری است. ابعاد جلد ۲۳۳ × ۱۶۳ میلی‌متر، ابعاد برگ‌ها ۲۳۲ × ۱۶۲ میلی‌متر و ابعاد متن ۱۷۰ × ۱۰۰ میلی‌متر است. تعداد برگ‌های نسخه ۲۱۵ است.

○ کُراسه‌بندی

کُراسه‌های نسخه ده‌تایی است، به استثنای کُراسه اول که ۵ برگ و کُراسه آخر که ۳ برگی‌اند. نسخه فاقد رکابه است و از این جهت تالی نسخه‌های متعدد پیش از سال هفتصد است که رکابه‌ای ندارند.

○ جلد

جلد نسخه تیماج تریاکی‌رنگ سرطبله‌دار است که به شیوه ضربی با سنبه‌های مختلف، دو نقش شمسه بر دفته پشت و روی آن انداخته‌اند. در لبه‌های جلد زنجیره‌هایی به گونه مذکور تهیه شده و در آن نشانی از رسم لچکی نیست. جلد مطابق روش مُجَلِّدان عراق قرن هفتم ساخته شده و برای تزئین سرطبله شمسه کوچکی رسم کرده‌اند.

آستر جلد روشن‌تر از آبره آن و از جنس تیماجی ساده است. از برگ‌های «۳۹ پ» و «۴۰ ر» و «۷۴ پ» و «۷۵ ر» و «۱۵۱ پ» و «۱۵۲ ر» که رنگ و رد سرطبله جلد بر آنها افتاده آشکار می‌شود که جلد نسخه اصیل است و از آغاز تغییری نیافته. اطراف جلد و به صورت خاص، قسمت پایین دفته پشت در محل اتصال به سرطبله آسیب دیده و آن را با پوست روشن‌تری مرمت کرده‌اند.

○ کاغذ

نخودی‌رنگ شرقی است؛ اما به دلیل در دسترس نبودن اصل نسخه نمی‌توان درباره جنس الیاف آن داوری کرد.

○ آسیب‌ها

برگ‌های ۱۰ و ۱۷ در اواخر قرن یازدهم در عثمانی نونویس شده و کاغذی سفیدتر از اوراق نخودی‌رنگ نسخه به آن ملحق شده است. ظاهراً پس از این نونویسی اوراق است که نسخه در معرض آب خوردگی و رطوبت قرار گرفته و داغ هلالی شکل آب بر لبه‌های پایین و بالای آن، رنگ کاغذ را تیره‌تر کرده است.

○ ظهر نسخه

شمسه رسم خزانه به قطر ۷ / ۸ (هشت و هفت دهم) سانتی‌متر و به شیوه رایج در قرن هفتم و مطابق سنت بغدادیان تهیه شده است. مُدَّهَب در این رسم خزانه از رنگ‌های زر و سیم و کبود بهره گرفته و به شیوه دوره ایلخانی آن را به صورت شش‌پر همراه با کنگره‌هایی مورب رسم کرده که نمونه آن را در سنت تذهیب قرن هفتم در آنتولی و سپس در قرن هشتم در شیراز و تبریز می‌بینیم.

مالکان کتاب در ادوار بعد، رسم خزانه را با مرگب پوشانده‌اند و برای خواندن عبارت زیر آن — که نام و نشان بانی و سفارش دهنده نسخه بوده است — می‌باید این برگ را روی میز نور برد. بعد از مالک اولیه تا اواخر قرن دهم، نشانی از مالک دیگری دیده نمی‌شود و ظاهراً در اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم است که به تملک شخصی در عثمانی درمی‌آید و او بر آن به خط نسخ و به صورت مورّب در قسمت سمت چپ شمسه چنین می‌نویسد: «مِمَّا ادَارَهُ الدَّوْرَانِ وَ اَوْدَعَهُ الْاَوَانِ لَدَى الْحَقِيرِ حَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ غُفِرَ ذُنُوبُهُمَا». در زیر شمسه با خط نسخ و مرگب سیاه و به صورت مثلثی و بر روی خط مستقیم افقی در قرن چهاردهم (۱۳۱۵ ق) در عثمانی شخصی از تورنوم آرزوم چنین نوشته است: «لَوْلَا اَصَافَةُ الْمَلِكِ اِلَى الْعَبْدِ مَجَازاً لِقَلَّتْ تَمَلُّكُهُ الْفَقِيرِ مُحَمَّدِ نُوْرَالدِينِ ابْنِ عَلِيٍّ التُّورْتُوْمِيَّ سِنَةَ خَمْسِ عَشْرٍ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ وَ اَلْفٍ». در قسمت پایین گوشه سمت راست و نزدیک به عطف کتاب، مَهْرِي مُدَوَّرٌ به قلم رِقَاع از اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم با عبارت آیت الکرسی وجود دارد که با مرگب سیاه ضرب شده است.

در برگ «۲ رو» (کنار نگاره) و برگ «۲۱۵ رو» (کنار رقم نسخه) مَهْرِي بِيضُوِي در سال ۱۰۶۶ ق. با سجع «م م میم اسمعیل» به صورت عمودی و به قلم نستعلیق به صورت منفی با مرگب سیاه درج شده است. محل مَهْر نشان از آن دارد که مالک نسخه شناس بوده و به نیکمی می‌دانسته که در کدام مواضع اساسی متن می‌باید مَهْر بزند: کنار نگاره و رقم نسخه.

در بالای شمسه عبارتی مبهم نوشته شده: «علیکم بالنفس و الصلوة و علیکم [؟]» حتی «بالنفس» یک الف اضافه دارد! و «الصلوة» در ادامه بی‌معناست. و در بالای این جمله آمده «کتاب مرزبان نامه صاحبهُ شیخ اویس» و در سمت چپ عبارت، این شعر تحریر شده:

عشق تو دُزِ ست کان را جانِ عاشق [قیمت] است
 هرکه نتوانست دادن بی‌یقین بی‌همت است
 می‌کنم بی‌متنی جان را نثار پای دوست
 گر قبول افتد تو را، بر جان من صد مت است

تصویر شماره ۳: برگ نخست نسخه مرزبان‌نامه (۱ ر)، کتابت ۶۹۸ ق

○ کتیبه

در برگ «۱ پ» کتیبه‌ای به زر، حاوی نقوش گیاهی و با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» به سفیدآب و با قلم کوفی درج شده و نقوش ترسیم شده با زر را با مرکب سیاه تحریر رفته و برخی قسمت‌ها دارای پرداخت زنگاری است. بالای کتیبه به خط نسخ و با مرکب سرخ (و اعراب‌گذاری با مرکب مشکی) نوشته شده:

«کتاب مرزبان‌نامه. اسم واضع الكتاب مرزبان بن شروین از فرزندگان کیوش»

و در سمت راست کتیبه:

«صاحب التألیف الملقب بشیخ اویس من نسل ملک عادل انوشیروان بر ملک طبرستان

پادشاه بود. پنج پسر داشت همه را اهل استعداد^۷ بود. م م م.»

شیوه خط و رنگ مرگب نشان از آن دارد که این چند سطر در پایان قرن هشتم به نسخه افزوده شده است و اهمیت آن به لقبی است که به مرزبان بن رستم داده شده: «شیخ اویس». جست وجوی ما برای یافتن منبعی دیگر که مرزبان بن رستم را بدین لقب خوانده باشد تا کنون بی نتیجه مانده است.

تصویر شماره ۴: برگ کتیبه دار آغاز متن نسخه مرزبان نامه (۱ پ)، کتابت ۶۹۸ ق

○ جدول کتیبه

در برگ «۱ پ» و «۲ ر» جدول مشکی رنگی با مرگبی کبود (مرگب مشکی روشن تر از متن) که یک سطر

است متن را در خود محصور کرده و گوشه‌های این جدول به شیوه کتاب‌آرایی نسطوریان در کتابت انجیل با یک گره رسم شده است.

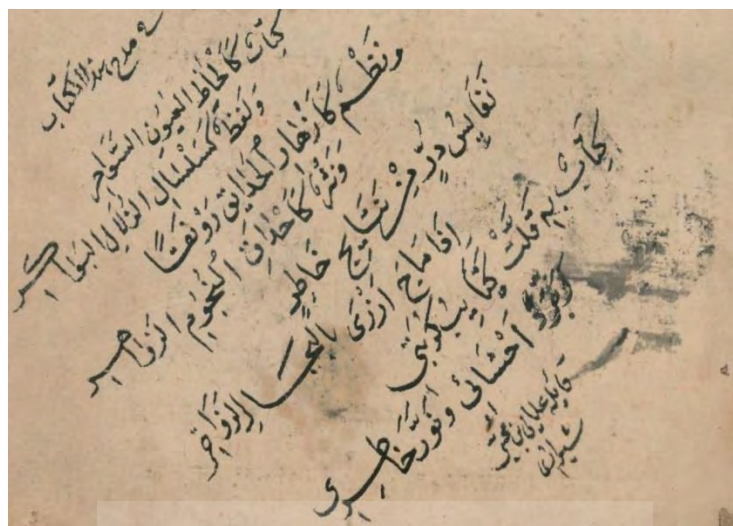
○ کانون کتابت مرزبان‌نامه

نسخه‌های سالتیکوف و مغنیسا و بریتانیا (اساس قزوینی) در شیراز کتابت شده‌اند. نسخه مرزبان‌نامه به شماره ۵۰۵۶۴ کتابخانه آستان قدس رضوی در شیراز کتابت شده و سبک شیرازی دوره آل مظفر است. نسخه شماره ۳۸۶۲ کتابخانه فاتح استانبول نیز در شیراز کتابت شده و رسم خزانه آن در برگ ۲۰۵ (پایان مرزبان‌نامه) آورده شده است. کاتب نسخه ۶۸۶ دانشگاه استانبول یزدی است (محسن بن محمد بن محمد بن محمود ابی‌العباس یزدی). نسخه موزه باستان‌شناسی استانبول در بغداد کتابت شده و باید پیوندهای بغداد با آل جلالیر را پیش چشم داشت. مرزبان‌نامه نسخه آناتولیایی ندارد و با این وصف، می‌توان یزد و شیراز و بغداد را کانون‌های کتابت این متن دانست و گفت مرکز و غرب ایران کانون کتابت و محل خوانده شدن این متن بوده‌اند. شعری که در ورق رقم نسخه در مدح مرزبان‌نامه آمده حجتی دیگر بر حوزه نفوذ مرزبان‌نامه در شیراز است.

فی مدح هذا الكتاب

كِتَابٌ كَالْحَاظِ الْعَيْنِ السَّوَاكِيرِ   وَ لَفْظٌ كَسَلْسَالِ الزُّلَالِ الْبِوَائِرِ
 وَ نَظْمٌ كَأَزْهَارِ الْحَدَائِقِ رَوْنَقاً   وَ نَشْرٌ كَأَحْدَاقِ التَّجْوِمِ الزَّوَاهِرِ
 نَفَائِسُ دُرِّ مَنْ نَتَائِجِ خَاطِرٍ   إِذَا مَاجَ أَرْزَى بِالْبِحَارِ الزَّوَائِرِ
 كِتَابٌ بِهِ قَلَّتْ كِتَابُ كُرْبَتِي   أَبْرَدَ أَحْشَائِي وَ نَسَوَرَ خَاطِرِي

قائله علایی بن محیی شیرازی

تصویر شماره ۵: انتهای برگ رقم نسخه مرزبان نامه (۲۱۵ ر)، کتابت ۶۹۸ ق

○ نگاره‌های نسخه

پیش از سخن در باب نگاره‌ها باید گفت که از نشستن حروف و نقش مرکب بر قاب طلایی نگاره‌ها پیداست تذهیب و تصویرگری نسخه پیش از استنساخ متن صورت گرفته و سپس کاتب متن را در قسمت‌های خالی این برگ‌ها کتابت کرده است؛ چراکه هنگام کتابت، حروفی مانند «نون» (در رضوان)، «شین» (در نعلینش)، تشدید (در آیام)، «الف» (در متتابع و متوالی) در برگ ۲ ر؛ و «همزه» (در فائده)، «سرکش کاف» (در کی)، «گاف» (در گزارم)، «کاف» و «دو نقطه تا» و «الف» (در کتابی) در برگ ۵ ر؛ و «م» (در عجم)، «نون» (در همین)، «سرکش کاف» (در کی و کرم) و نقطه «ف» (در وافر) و نقطه‌های «ث» (در اثری) در برگ ۷ ر بر روی تذهیب و نگاره رفته و این امر نشان از آن دارد که نسخه از روی یک نسخه دیگر با چنین مشخصاتی کتابت شده است.

بغداد مهم‌ترین مرکز نگارگری و کتاب‌آرایی بود. در سال ۶۵۶ هجری قمری هلاکوخان بالشکری انبوه به بغداد درآمد و سپاه مستعصم بالله را در نبردهایی خون‌آلود درهم شکست. در بغداد پس از فتح مغولان به سیاق دوران پیش از فتح، همچنان نسخه‌های مصور تولید می‌شد و این نسخه جزو نخستین نسخ

مصوّری است که پس از حمله مغولان در بغداد تولید شد.

در مجموع نسخه سه نگاره به شیوه بغدادی که تحت تأثیر هنر شرق دور است ترسیم یافته که هر سه سالم مانده و حتی رنگ‌های نقوش در طول قرون و اعصار تغییر نیافته‌اند، جز خراشیدگی‌هایی که به آن اشاره خواهیم کرد. سیمسون نوشته «تاریخ کتابت نسخه آن را در میان پنج کتاب^۱ خطی مصوّر مربوط به زمان پس از سقوط شهر بغداد قرار می‌دهد و از این پنج متن، مرزبان‌نامه دومین متن شناخته‌شده فارسی مصوّر است که از اواخر قرن هفتم به جای مانده است» (سیمسون، ۱۳۷۹: ۱۰۶). به خلاف سخن سیمسون، عنوان «دومین نسخه مصوّر فارسی در قرن هفتم» برای مرزبان‌نامه صحیح نیست؛ زیرا علاوه بر نسخه‌هایی که او یاد کرده نسخه‌ای مصوّر از کیله و دمنه به شماره Sp. 1965 در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود که در نیمه قرن هفتم کتابت شده است؛ نیز نسخه‌ای مصوّر از مجموعه‌ای به نظم و نثر از نصیرالدین محمد بن ابراهیم بن عبدالله سجستانی ساعتی هیکلی سیواسی معروف به زمال و مُعَزَّم و متخلص به نصیری یا نصیر از علمای ریاضیات و هندسه و علوم غریبه که در کتابخانه ملی فرانسه به شماره P. 174 محفوظ است و در سال ۶۷۱ ق. کتابت شده؛ نیز ورقه و گلشاه عیوقی به شماره H.841 در موزه تویقایی سرای که در نیمه دوم سده هفتم هجری پرداخته شده و حاوی ۷۱ مجلس نقاشی است.

هر سه نگاره در وسط صفحه و در قابی طلایی جای گرفته‌اند. حضور شخصیتی مقدس یا پادشاهی مقتدر یا دانشمند و اهل فضل بر سریر یا در مرکز کار با جمعی از مریدان و زیدستان و شاگردان در حاشیه‌اش از کهن‌ترین اسالیب تاریخ هنر است. دوگانه‌ای که همواره سیطره آسمانی یا زمینی یک تن بر دیگران را به تصویر می‌کشد. در این سه نگاره نیز پیامبر^(ص)، مؤلف، ایلخان یا وزیر در محور کار نشسته‌اند؛ اما به تصویر کشیدن پیامبر اسلام^(ص) از نوادر کارها بوده و ما در نسخه‌های خطی تاریخ‌دار پیش از قرن هفتم نسخه‌ای نمی‌شناسیم که شمایل رسول اسلام^(ص) در آن نقش شده باشد (بنگرید به:

سیمسون، ۱۳۷۹: صص ۱۱۹-۱۲۰).

تصویر شماره ۶: نگاره نخست در نسخه مرزبان نامه (۲ ر)، کتابت ۶۹۸ ق

نگاره نخست در برگ ۲ ر (در ابعاد ۹٫۵×۱۱٫۲ سانتی متر) صحنه‌ای است که در آن ده تن دارای دستارهای مسلمانان و دو فرشته ترسیم شده است. دو فرشته تاج‌دار و بال‌دار تصویری است مکرر در سنت پیش و پس از این تاریخ که نمونه اولیه آن را در طاق بستان در دوره ساسانی مشاهده می‌کنیم و پس از این دستنویس نیز در نسخه‌هایی مانند نسخ شاهنامه کتابت یافته در شیراز از جمله دستنویس مورخ ۷۳۱ ق. توپقاپو، مورخ ۷۳۳ ق. سنت پترزبورگ و ۷۴۱ ق. قوام الدین حسن شیرازی قابل مشاهده است.

از آن ده تن آن‌که در میانه بر کرسی و بالش نشسته و جامه‌ای آبی با دستار و عبایی سپید و بلند بر تن دارد حضرت رسول (ص) است. سر ایشان به سمت راست گردیده؛ چنانکه گویی با یکی از حاضران سخن می‌گویند یا می‌شنوند. در سمت چپ ایشان چهار تن (دو تن نشسته و دو تن ایستاده) حضور دارند و سرهاشان به سوی صورت رسول یا فرشتگان است. یکی از فرشتگان صراحی در دست دارد و دیگری یک شاخه سبز. در سمت راست رسول پنج تن حضور دارند که همگی نشسته‌اند. به احتمال بسیار زیاد این جمع، خلفای راشدین و صحابه رسول اکرم هستند. ظاهراً مالک متعصب نسخه تصویر همه آن افراد را به

تصویر شماره ۷: نگاره دوم در نسخه مرزبان‌نامه (۵ر)، کتابت ۶۹۸ ق

سبب تحریم تصویرگری از نظر برخی مذاهب مخدوش کرده است. پس‌زمینه عاری از رنگ است و خلاف مکاتب هنری شیراز عصر آل اینجو که پس‌زمینه به سرخ است و یا برخی از سنت‌های دیگر که فضا از رنگ اشباع شده، نقاشی صرفاً شخصیت‌ها را رنگ‌گذاری کرده است. رنگ‌های به کار رفته در این تصویر از این قرار است: زر، زرد، سفیدآب، زنگاری، کبود، سیم، مرکب سیاه و سرخ، نیلی.

تصویر دوم در برگ ۵ ر (در ابعاد ۷،۲×۹،۸ سانتی متر) مجلس درسی است که علی الظاهر سعدالدین وراوینی را در آن با جامه‌ای آبی با خال‌های سپید و دستاری طلایی بر روی دو بالشتک سبز و طلایی به تصویر کشیده و ارتباط کاملی با متن دارد. علاقه نقاش به استفاده از رنگ طلایی در هر سه نگاره آشکار

است. در این محضر درس وراوینی با رحلی گشوده که کتابی بر آن قرار دارد در برابر چهار شاگرد با البسه مسلمانان و دستارهای اهل علم به صورت زانورده ترسیم شده‌اند و مکان ظاهراً مسجدی است که طاق و محرابی نارنجی دارد و از سقف آن قندیلی طلایی آویخته شده است. در سمت راست نگاره یک در نیمه باز کشیده شده که درختی باریک و بلند بر گرد آن پیچیده و با برگ‌های درشتش بر سقف آن افتاده

تصویر شماره ۸: نگاره سوم در نسخه مرزبان نامه (۷ ر)، کتابت ۶۹۸ ق است.

تصویر سوم در برگ ۷ ر (در ابعاد ۹،۸×۱۱،۳ سانتی متر): مجلس سلطان است که ظاهراً تصویر ایلخان را بر تخت رسم کرده که ردایی یک پارچه طلایی با نقوش برگ بر تن دارد. در اطرافش (چهار تن در سمت

راست و پنج تن در سمت چپ، دو تن نشسته و هفت تن ایستاده) چهار مغول با سرپوش‌های مغولان شامل پره‌های آویخته شده وجود دارد و سه شخص دیگر سرپوش‌هایی به شکل سرپوش‌های چینیان دارند و دو تن که از مسلمانان هستند و البسه مسلمانان را به تن دارند و با دستاری بر سر ترسیم شده‌اند. شش تن از حاضران موهای بلند دارند که انتهایش حلقه شده و روی دو جانب شانه‌ها افتاده است. حضور مغولان در تصویر نشان از اقتباس نگارگران ایرانی و عرب از جو و محیط مغولی دارد.

در سمت چپ نگاره درختی بلند با برگ‌های سبز کشیده شده است. در گوشه بالای سمت راست نیلوفری بزرگ و صورتی‌رنگ با شش برگ سبز دیده می‌شود که رد نقاشی شرق دور و بودایی را نشان می‌دهد که پیوندی با فرهنگ ایرانی و عربی ندارد؛ بنابراین، می‌توان گفت در نگاره‌های این نسخه مرزبان‌نامه با تلفیقی از دو مکتب هنر نقاشی (بغداد و شرق دور) مواجهیم.

○ بررسی چند فقره از ضبط‌ها

اشاره‌وار گذشت که این دست‌نویس تفاوت‌های زیادی با سایر نسخه‌های مرزبان‌نامه دارد و افتادگی‌ها و افزودگی‌ها و گشتگی‌های مختلف در این متن را نمایان می‌کند. در ادامه به بررسی چند اختلاف و افتادگی در سه چاپ از مرزبان‌نامه می‌پردازیم.

۱. زیور خط / جودت خط

این دو بیت در چاپ‌های قزوینی (ص ۱۴)، روشن (ص ۱۴) و برزگر خالقی (ص ۶-۷) چنینند:

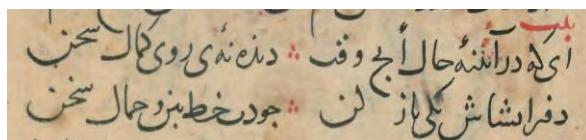
ای که در آینه جان هیچ‌وقت	دیده نه‌ای روی کمال سخن
دفترانشاش یکی درنگر	زیور خط بین و جمال سخن

و ضبط نسخه موزه باستان‌شناسی چنین:

ای که در آینه جان ایچ‌وقت	دیده نه‌ای روی کمال سخن
دفترانشاش یکی باز کن	جودت خط بین و جمال سخن

(برگ ۷ پ)

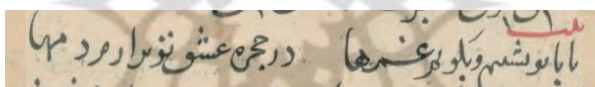

«جودت: نیکویی، خوبی» (فرهنگ نفیسی، ج ۲، ص ۱۱۳۷). «و اگر شخصی با وجود سرعت قلم، بر جودتِ خط و حُسن عبارت، قادر باشد، نادرالوجود بود» (نخجوانی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۲۹).

۲. با تو / تا با تو

مصراع نخست این بیت:

با تو بنشینم و بگویم غم‌ها در حجره عشق تو برآرم دم‌ها
در تصحیح روشن (ص ۵۱۸) و بزرگر خالقی (ص ۲۳۴) به این صورت آمده است و در طبع قزوینی چنین: «در حجره وصل تو برآرم دم‌ها» (ص ۲۷۹). صورت مصراع در نسخه موزه باستان‌شناسی این است: «تا با تو نشینم و بگویم غم‌ها» (برگ ۲۰۱ پ).

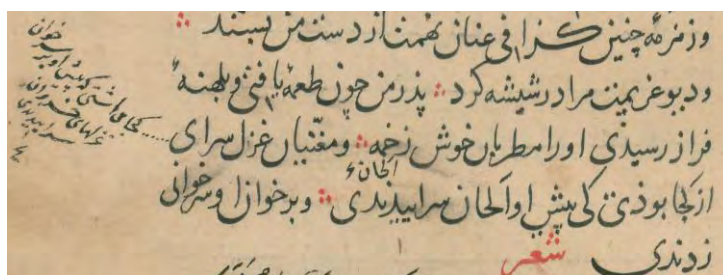
پیدا است که در نسخ‌ها به سبب در پس هم آمدن «تا» و «با»، و تشابه نوشتاری این دو حرف، «تا» را از صدر بیت ساقط کرده‌اند؛ اما با افزودن همین تایی سبب و هدف است که بیت استحکام نحوی و معنایی خود را بازمی‌یابد.

۳. خسروانی / سرخوانی

«پدر من چون طعمه‌ای بیافتی و به لهنه‌ای فرا رسیدی، او را مطربان خوش‌زخمه و مغنیان غزلسرای کجا داشتی که پیش او نوای خسروانی زدندی؟» این فقره در هر دو طبع روشن (ص ۴۸) و بزرگر خالقی (ص ۲۳) یکسان است و در تصحیح قزوینی متفاوت است: «پدر من چون طعمه بیافتی و به لهنه‌ای فرا رسیدی، او را مطربان خوش‌زخمه و مغنیان غزلسرای از کجا بودندی که پیش او الحان خوش سرآیدندی و بر سر خوان غزل‌های خسروانی زدندی؟» (ص ۲۵)

ضبط نسخه چنین است: «پدر من چون طعمه‌ای یافتی و به لهنه‌ای فراز رسیدی، او را مطربان خوش زخمه و مغتبان غزل‌سرای از کجا بودی که پیش او الحان سراییدندی و بر خوان او سرخوانی زدندی» (برگ ۲۰

۰۶)

«سرخوانی به معنی پیش‌خوانی باشد و خوانندگی و گویندگی» (خلف تبریزی، ج ۱، ص ۵۰۵؛ سروری، ج ۲، ص ۸۲۰) فریدون سپهسالار در ضمن حکایتی از سماع حضرت خداوندگار نوشته: «جماعت مغتبان بر عادت سلاطین سرخوانی گفتن آغاز کردند» (سپهسالار، ۱۳۹۱: ۲۰۰). بر پایه تصحیح قزوینی و نسخه کتابخانه موزه باستان‌شناسی استانبول، می‌توان متن را چنین تصحیح کرد: «و بر سر خوان او سرخوانی زدندی». و می‌توان گفت و راوی می‌خواسته جناسی میان «سر خوان» و «سرخوانی» فراهم آورد.

۴. یکی دانند / منکر دانند / بگردانند، امتناعی نماید / امساک‌ی برزد

«و مرد مقلّ حال را به وقت گفتار اگر خود دُرّ چکاند، بسیارگوی شمزند و فضیلت و رذیلت او را یکی دانند. اگر وقتی مروّتی به کار دارد، باددستش خوانند و اگر امتناعی نماید، بخیلش گویند» (چاپ روشن: ۳۵۴؛ چاپ بزرگ خالقی: ص ۱۶۱). و در تصحیح قزوینی: «و فضایل و رذایل او را منکر دانند، اگر وقتی مروّتی به کار دارد باددستش خوانند و اگر امتناعی نماید بخیل» (ص ۱۸۱).

ضبط نسخه: «و مرد مقلّ حال را به وقت گفتار اگر خود دُرّ چکاند، بسیارگوی شمزند و فضائل و رذائل

او را بگردانند. اگر وقتی مروّت به کار آرد، باددستش خوانند و اگر امساک‌ی برزد، بخیل» (برگ ۱۳۷ ر).

مَنّت نند نزد: و مرد مقل حال را بوقت گفتار اگر خود در
چکاند: بسیار کوی شمرند: و فضایل و زدا بل او را کرد اند
اگر وقتی مرّت کار را زد: نادد سش خوانند: و اگر اساک
برزد بحیل: و اگر مراعاتی کد سپاس ندراند: و اگر اساتی

گردانیدن به معنای قلب کردن و وارونه کردن است و آشکار است که «منکر دانند» در تصحیح قزوینی، گشتگی «بگردانند» است.

۵. اینکه / آنک، داور / داوژش

داورِ من تویی و چون باشد اینکه بی‌دادگر بُود داور

مصراع دوم بیت در هر سه طبع چنین است (وراوینی، ۱۹۰۹ م: ۲۶۹؛ همو، ۱۳۷۶: ۵۰۰؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۲۵)؛ اما کاتب نسخه موزه باستان‌شناسی هم مرتکب خطای کتابتی در آغاز مصراع دوم نشده و هم صورت صحیح کلمه آخر بیت را نوشته و بدین سان استحکام و اصالت و قدمت بیت برجای مانده است:

داورِ من تویی و چون باشد آنک بی‌دادگر بُود داوژش
(برگ ۱۹۴ پ)

داورِ من تویی و چون باشد آنک بی‌دادگر بُود داوژش

۶. و او را از آن / و به رشته‌ای او را از آن

«پس آنگاه چون فریشته رحمت به سر چاه آمد و او را از آن حفره عذاب برکشید» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۵۳؛ همو، ۱۳۷۶: ۹۹؛ همو، ۱۳۹۸: ۴۸) ضبط اصیل نسخه، افتادگی یک حرف و کلمه را نشان می‌دهد: «پس چون فرشته رحمت به سر چاه آمد و برشته [به رشته‌ای] او را از آن حفره عذاب برکشید.» (برگ ۴۲ ر)

رحمت نمودن بسند ز غفل و ستوده عرفت: بر سر رشته
رحمت بر چاه آمد و برشته او را از آن حفره عذاب برکشید

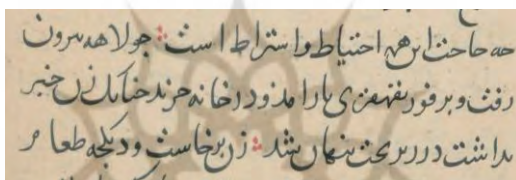
ضبط نسخه موزه باستان‌شناسی، با چیدن جناس بین «فرشته» و «برشته» بر زیبایی جمله‌ها می‌افزاید. جناس بین این دو کلمه در دیگر متون هم مشهود است.

فرشته گر خورد آبِ بخارا   برآید رشسته در پای فرشته
(حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۴۵-۴۶)

تو که کاچی ز رشسته شناسی   دیو نیز از فرشته شناسی
(اوحدی، ۱۳۴۰: ۶۱۳)

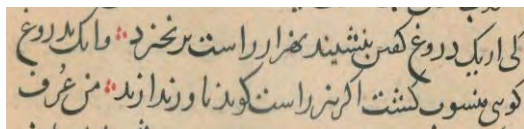
۷. برفور باز آمد / برفور به قهقری باز آمد

«پس جولاهه بیرون رفت و برفور باز آمد و در خانه خزید؛ چنانکه زن خبر نداشت و زیر تخت پنهان شد» (وراوینی، ۱۹۰۹: ۲۲۵؛ همو، ۱۳۷۶: ۴۲۸؛ همو، ۱۳۹۸: ۱۹۳). نسخه موزه باستان‌شناسی در این فقره یک افتادگی را پُر می‌کند: «جولاهه بیرون رفت و برفور به قهقری باز آمد و در خانه خزید» (برگ ۱۶۶ پ).

قهقری / قهقرا به معنی «نوعی از سپسایگی و به عقب رفتن» آمده است (دهخدا، ج ۱۲، ۱۷۸۲۶) و با افزودن واژه «قهقری» تصویر واپس خزیدن جولاهه به جانب خانه و زیر تخت، به خوبی نمایان می‌شود. در قصص الأنبیاء پوشنگی می‌خوانیم: «ایشان جامه بستند و پشت سوی پدر کردند و به قهقری بیامدند و آن جامه بر او افکندند. چون نوح از آن حال خبر یافت، حام را دعای بد گفت» (بوشنجی، ۱۳۸۴: ۱۳۶).
۸. اگر راست گوید / اگر نیز راست گوید

«و حقیقت دان که آن عیب که از یک دروغ گفتن بنشینند، به هزار راست برنخیزد؛ و آن که به دروغ‌گویی منسوب گشت، اگر راست گوید از او باور ندارند» این قسمت در هر سه چاپ چنین است (وراوینی، ۱۹۰۹ م: ۳۶؛ همو، ۱۳۷۶: ۶۹؛ همو، ۱۳۹۸: ۳۳). نسخه موزه باستان‌شناسی با افزودن «نیز» که به معنای «زان پس و من بعد» است (شاد، ۱۸۸۹-۱۸۹۲ م: ج ۲، ۶۵۶؛ خلف تبریزی، ج ۴، ۲۲۲۶) این جمله را از منظر معنایی انسجام می‌بخشد: «و آنکه به دروغ‌گویی منسوب گشت اگر نیز راست گوید باور ندارند» (برگ ۲۸ پ).

نتیجه‌گیری

نسخهٔ مرزبان‌نامه به شمارهٔ ۲۱۶، محفوظ در کتابخانهٔ موزهٔ باستان‌شناسی استانبول کهن‌ترین نسخهٔ شناخته‌شده از این متن در جهان است که دهم رمضان سال ۶۹۸ هجری به خط نسخ خوش و هنری مرتضی بن ابی‌طاهر بن احمد کاشی در ناحیهٔ شرقی بغداد استنساخ شده است.

این نسخه که در ۲۱۵ برگ ۱۷ سطری، در گزاسه‌های ده‌تایی و بر کاغذ نخودی‌رنگ شرقی کتابت شده جز رنگه‌نویسی تزئین و صفحه‌آرایی خاصی ندارد و کاتب کوشیده با رسم هنرمندانهٔ حروف و کلمات که با امساک در نقطه‌گذاری همراه شده متنی مضبوط فراهم کند. نسخه از «دست رستخیز حوادث» در امان مانده و جز دو برگ افتادگی که در اواخر قرن یازدهم در عثمانی نونویس و بدان افزوده شده و اندکی آب‌دیدگی که به شمار اندکی از برگه‌ها سرایت کرده آسیب دیگری ندیده است. این نسخه گشتگی‌ها (= تصحیفات) و افتادگی‌ها و افزوده‌ها و فقرات مبهم و بدخوانی‌ها و دگرگونی‌های گسترده در نسخه‌های دیگر را که به هر سه طبع مرزبان‌نامه راه یافته آشکار می‌کند که در پایان مقاله نمونه‌هایی از آنها ارائه شده است.

مرزبان‌نامه نسخهٔ آناولیایی ندارد و می‌توان یزد و شیراز و بغداد را کانون‌های کتابت این متن دانست و گفت مرکز و غرب ایران کانون کتابت و محل خوانده شدن این متن بوده‌اند.

این نسخه سه نگاره دارد که تلفیقی از دو مکتب هنر نقاشی بغداد و شرق دوزند. در هر سه، شخصیتی مقدس یا پادشاهی مقتدر یا دانشمندی فاضل در مرکز نقشند و جمعی از مریدان و زبردستان و شاگردان در حاشیه. در نگارهٔ نخست پیامبر^(ص)، در نگارهٔ دوم سعدالدین وراوینی و در نگارهٔ سوم ایلخان یا وزیر نشسته‌اند. به تصویر کشیدن پیامبر اسلام^(ص) از نوادر کارها بوده و ما در نسخه‌های خطی پیش از قرن هفتم نسخه‌ای نمی‌شناسیم که شمایل رسول اسلام^(ص) در آن نقش شده باشد.

یادداشت‌ها

۱. نسخه شماره ۶۴۷۶ کتابخانه موزه بریتانیا، تاریخ کتابت: ۷۶۲، خط: نسخ، تعداد برگ: ۱۲۷، تعداد سطر: ۲۱.
۲. نسخه شماره ۶۸۶ کتابخانه دانشگاه استانبول، تاریخ کتابت: ۷۴۲، خط: نسخ، تعداد برگ: ۲۱۸، تعداد سطر: ۱۵.
3. Charles Schefer, *Chrestomathie persane*, Vol 1, pp. 172-199, paris 1885.
4. Marianna Shreve Simpson. "The Role of Baghdād in the formation of Persian painting", in Šahryār Adle, ed., *Art et societe dans le monde iranien*, Paris, 1982, pp. 91-115.
۵. برای دستیابی به نسخه مرزبان‌نامه در موزه باستان‌شناسی استانبول از دو دوست عزیز خواستیم که یاری‌مان کنند: دکتر محمد افشین‌وفایی، استاد دانشگاه تهران و مدیر انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، و پروفسور عدنان کارا اسماعیل اوغلو، مدیر گروه زبان‌ها و ادبیات شرقی دانشکده علوم و ادبیات دانشگاه قیریق‌قلعه (Kırkkale University) و رئیس انجمن تحقیقات مولانا‌شناسی آنکارا (Mevlana Araştırmaları Derneği). نخست محمدجان افشین‌وفایی به تصاویر این نسخه دست یافت و در اختیار ما گذاشت و پس از مدتی کوتاه پروفسور عدنان، به لطف رئیس کتابخانه موزه باستان‌شناسی تصاویر نسخه را مرحمت کرد. قدردان هر دو رفیق ارجمند سخاوتمندیم.
- در معرفی این نسخه از راهنمایی‌های عالمانه یار عزیز شفیق یگانه دکتر امیر منصوری بهره‌مند بوده‌ایم؛ از جان، منت پذیر و حق‌گزاریم.
۶. این کلمه در گوشه ساییده شده برگه افتاده و خوانا نیست؛ اما از پیدایی سه حرف «ق، ی، م» در آغاز آن و قوافی شعر می‌توان اطمینان کرد که «قیمت» است.
۷. این کلمه ناخواناست و شاید تلفظی از «استعداد» باشد؛ البته باز با این وصف، حرف «را» اضافه است که ممکن است خطای ذهنی نویسنده باشد که فعل را گذرا به مفعول فرض کرده و «را» نوشته.
۸. عجایب‌المخلوقات (کتابت ۶۷۸)، رسائل اخوان‌الصفا (کتابت ۶۸۶)، تاریخ جهان‌گشای جوینی (کتابت ۶۸۹) و منافع‌الحيوان (۶۹۰).

کتابنامه

فارسی

- اوحدی مراغه‌ای، ا. (۱۳۴۰). دیوان. تصحیح سعید نفیسی. امیرکبیر.
- بوشنجی، ا. (۱۳۸۴). قصص الانبیاء. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله الحنفی الثُّرئی. تصحیح سیدعباس محمدزاده. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- حسینی منشی، م. م. (۱۳۸۵). ریاض الملوک خانی. به کوشش ایرج افشار و فرشته صرافان. بنیاد موقوفات محمود افشار.
- خلف تبریزی (برهان)، م. (۱۳۴۲). برهان قاطع. به اهتمام محمد معین. کتابفروشی ابن سینا.
- دهخدا، ع. (۱۳۷۷). لغتنامه. انتشارات دانشگاه تهران.
- سپهسالار، ف. (۱۳۹۱). رساله در مناقب حضرت خداوندگار. تصحیح و توضیح محمدعلی موحد و صمد موحد. کارنامه.
- سروری، م. ق. (۱۳۳۸). مجمع الفرس. به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. کتابفروشی علی اکبر علمی.
- سیمسون، م. (۱۳۷۹). نقش بغداد در تکوین نقاشی ایرانی. در هنر و جامعه در جهان ایرانی. به کوشش شهریار عدل. توس.
- شاد، م. پ. (۱۸۸۹-۱۸۹۲ م). فرهنگ آندراج. لکهنو: مَنشی تُولکشور.
- نحجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۳۹۵). دستورالکاتب فی تعیین المراتب. تصحیح علی اکبر احمدی دارانی. میراث مکتوب.
- نفیسی، ع. (۱۳۱۷-۱۳۲۰). فرهنگ نفیسی (فرونودسار). شرکت چاپ رنگین.
- وراوینی، س. (۱۹۰۹م/۱۳۲۷ ق). مرزبان‌نامه. به تصحیح و تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. مؤسسه بریل.
- وراوینی، س. (۱۳۷۶). مرزبان‌نامه. به تصحیح محمد روشن. اساطیر.
- وراوینی، س. (۱۳۹۸). مرزبان‌نامه. به تصحیح محمدرضا برزگر خالقی و عفت کلباسی. زوار.

به زبان‌های دیگر

- Schefer, C. (1885). *Chrestomathie persane* (Vol. 1). Hachette Livre Bnf.
- Simpson, M S. (1982). The role of Baghdad in the formation of Persian painting. In Š. Adle (Ed.), *Art et societe dans le monde iranien* (pp. 91-115). Éditions Recherche sur les civilisations.

نسخه خطی

- وراوینی، سعدالدین، مرزبان‌نامه، ترکیه، استانبول، کتابخانه موزه باستان‌شناسی، شماره ۲۱۶، کتابت‌شده به سال ۶۹۸ هـ.ق.
- زبان: فارسی.